NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

QORAQALPOQ, TURKMAN VA INGLIZ BOLALAR QO‘SHIQLARIDA TOVUSH UYG‘UNLIGI VA HARAKATNING FONOSEMANTIK IFODASI

Abdullaeva Sayyora Pulatovna
Qoraqalpoq davlat universiteti ingliz tilshunosligi kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
E-mail: pulatovnasayyora@gmail.com
ORCID: 0009-0000-3167-9499

Annotatsiya: *Maqolada qoraqalpoq, turkman va ingliz bolalar qo‘shiqlarida alliteratsiya, reduplikatsiya, paronimiya va taqlidiy tovushlarning poetik vazifalari qiyosiy tahlil qilindi. Tovush takrorining harakat ovozini qayta yaratishi, talaffuz sur’atini belgilashi va bolaning diqqatini so‘zning ma’nosidan uning akustik shakliga yo‘naltirishi asoslandi. Uch xalq folklorida tovush, so‘z va harakat uyg‘unligi umumiy tipologik hodisa bo‘lsa-da, uning milliy ifodasi har bir tilning fonetik va morfologik imkoniyatlari bilan belgilanishi ko‘rsatildi.*

Kalit so‘zlar: *tovush uyg‘unligi, alliteratsiya, reduplikatsiya, fonosemantika, taqlidiy so‘z, paronimiya, bolalar folklori, harakat obrazi.*

ЗВУКОВАЯ ГАРМОНИЯ И ФОНОСЕМАНТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ДЕЙСТВИЯ В КАРАКАЛПАКСКИХ, ТУРКМЕНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ДЕТСКИХ ПЕСНЯХ

Аннотация: *В статье проведен сравнительный анализ поэтических функций аллитерации, редупликации, паронимии и звукоподражаний в каракалпакских, туркменских и английских детских песнях. Обосновано, что повторение звуков воссоздает звук движения, определяет темп произношения и направляет внимание ребенка со значения слова на его акустическую форму. Показано, что хотя гармония звука, слова и движения является общим типологическим явлением в фольклоре трех народов, ее национальное выражение определяется фонетическими и морфологическими возможностями каждого языка.*

Ключевые слова: *гармония звуков, аллитерация, редупликация, фоно семантика, звукоподражательное слово, паронимия, детский фольклор, образ движения.*

SOUND HARMONY AND PHONOSEMANTICAL EXPRESSION OF ACTION IN KARAKALPAK, TURKMEN, AND ENGLISH CHILDREN’S SONGS

Abstract: *The article provides a comparative analysis of the poetic functions of alliteration, reduplication, paronyms, and onomatopoeia in Karakalpak, Turkmen, and English children’s songs. It is substantiated that sound repetition recreates the sound of movement, determines the pace of pronunciation, and directs the child’s attention from the meaning of the word to its acoustic form. It is shown that although the harmony of sound, word, and movement is a common typological phenomenon in the folklore of the three nations, its national expression is determined by the phonetic and morphological capabilities of each language.*

Keywords: *sound harmony, alliteration, reduplication, phonosemantics, onomatopoeia, paronyms, children’s folklore, image of movement.*

Kirish. Bolalar qo‘shiqlarida tovush shakli mazmunni ifodalovchi passiv vosita emas. Tovush takrori harakatning sur’ati va akustik xususiyatini qayta yaratadi, ijrochilarni bir xil talaffuz qolipiga moslashtiradi va matnni xotirada saqlashni osonlashtiradi. Ayrim namunalarda ma’no ikkinchi darajaga o‘tib, tovush uyini asosiy estetik va ijroviy vazifani bajaradi.

Olim S.M. Loyter bolalar she’riyatida tovush obrazlari, ritmik-intonatsion shakl va so‘z o‘yinining kattalar poeziyasiga nisbatan zichroq mujassamlashishini ta’kidlaydi [1, 45-46-b.]. Bu holat bolalarning so‘zni faqat ma’no tashuvchi birlik emas, talaffuz va eshitish ob’ekti sifatida ham qabul qilishi bilan bog‘liq.

Tovush bilan ma’no yoki harakat o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilishda quyidagi hodisalar muhim: a) alliteratsiya - undosh tovushlarning takrori; b) assonans - unli tovushlarning uyg‘unligi; v) reduplikatsiya - so‘z yoki bo‘g‘inning

takrorlanishi; g) paronimiya - tovush jihatdan yaqin so‘zlarning yonma-yon kelishi; d) fonemik almashuv - bir tovush o‘zgarishi orqali yangi variant yaratish; e) tovushga taqlid - harakat yoki predmet ovozini nutqda qayta ifodalash.

«Qoraqalpoq folklori» kitobining «Uyinlar» qismida «Qamshılaq» o‘yinidagi:

Shırw-shırow, Shırmawıq, Shırıldawıq... [2, 517-b.] birliklarida sh-shır-shırw tovush majmuasi muntazam takrorlanadi. Sirg‘aluvchi sh va titroq r tovushlari qamchining havoda aylanishi, shildirashi va keskin harakatini akustik jihatdan gavdalantiradi.

Bu erda alliteratsiya uch vazifani bajaradi: a) misralarni yagona tovush qatoriga birlashtiradi; b) qamchi harakatining eshitiladigan obrazini yaratadi; v) talaffuzni o‘yin harakati sur’atiga moslashtiradi.

Tovush va harakat o‘rtasidagi bunday munosabatni fonoharakat uyg‘unligi, ya’ni harakatning tovush vositasida ifodalanishi deb atash mumkin. Bu atama fono-motor tushunchasining soddaroq ilmiy muqobili sifatida qo‘llanishi mumkin.

«Arpa-tyrpe» o‘yinida ma’nodan ko‘ra tovush variantlari ustuvor:

Arpa-túrpe, Gúrpe-gúrpe, Arqa-túrpe, Úrpe-úrpe... [2, 520-b.]

Túrpe - gúrpe - úrpe qatorlarida bir tovushning tushishi yoki almashishi orqali yangi akustik variantlar paydo bo‘ladi. So‘zlarning lug‘aviy ma’nosi barqaror bo‘lmasa ham, ularning tovush qurilishi matnni birlashtirib turadi.

Bunday minimal fonemik almashuv bolaning diqqatini so‘zning predmetiy ma’nosidan tovush qobig‘iga ko‘chiradi. Bola yaqin tovushlarni farqlash, tez talaffuz qilish va o‘z nutqini jamoa sur’atiga moslashtirishga o‘rganadi.

«Attım-battım» birikmasida ham paronimik yaqinlik mavjud:

Attım-battım... [2, 515-516-b.]

Ikki so‘z bir xil ritmik-morfologik qolipda keladi, ammo boshlang‘ich undosh bilan farqlanadi. Bu tovush almashuvi qo‘shiqqa o‘yinboplik bag‘ishlab, harakatning tez va qat’iy boshlanishini ta’minlaydi.

Turkman qo‘shiqlarida Çapak-çapak birligida tovush, ma’no va harakat birlashadi:

Çapak-çapak elleri, Agyrmasyn gollary... [3, 42-b.]

Çapak so‘zi chapak harakatini nomlaydi, uning ikki marta takrori esa ikki harakat zarbini belgilaydi. So‘z tarkibidagi ç-p-k jarangsiz undoshlari qisqa va keskin talaffuz qilinib, qo‘llarning to‘qnashuvidan hosil bo‘lgan zarbga akustik jihatdan yaqinlashadi.

Turkman folkloridagi ikkinchi variantida:

Çapak-çapak elleri, Agyrmasyn gollary, Daýysynyň toýunda Çelpek ýaýsyn elleri [3, 42-b.] çapak - çelpek so‘zlari paronimik munosabat hosil qiladi. Ikkala so‘zda ham ç-p-k undoshlari saqlangan, ammo ularning ma’nosi turlicha: birinchisi chapak harakatini, ikkinchisi to‘yda tayyorlanadigan taomni bildiradi.

Tovush yaqinligi bu ikki tushunchani poetik jihatdan bog‘laydi: bolaning hozirgi o‘yin harakati kelajakdagi oilaviy va marosimiy mehnat bilan uyg‘unlashadi. Demak, paronimiya faqat ovoz o‘yini emas, ma’noviy ko‘prik vazifasini ham bajaradi.

Barmoq sanamashida alliteratsiya barmoq nomi va unga yuklangan harakatni birlashtiradi:

Başam barmak - baş getir, Süýem barmak - süýt getir, Orta barmak - ot getir [3, 41-42-b.].

Başam - baş, süýem - süýt birikmalarida dastlabki tovushlar takrorlanadi. Bolaning barmoq nomini keyingi so‘z bilan bog‘lab eslab qolishida ana shu tovush yaqinligi muhim vazifa bajaradi. Alliteratsiya nom va harakat o‘rtasida mnemonik aloqa hosil qiladi.

Turkman erkalamasida tovush takrori sakratish harakatiga moslashadi:

Jigim-jigim jigirdek, Ýaga bişen gowurdak, Gowurdagy kim iýjek, Kim göterse, şol iýjek [4].

Birinchi misradagi jigim-jigim-jigirdek qatori ikki qisqa va bir uzunroq tovush birligidan iborat. Bu tuzilish bolani tizzada engil sakratish harakatining ikki mayda va bir kuchliroq bosqichiga mos kelishi mumkin.

Jigim - jigirdek birliklarida j-g tovushlari takrorlanadi; jigirdek - gowurdak so‘zlaridagi -dek/-dak yaqinligi ichki qofiyani shakllantiradi. Iýjek - iýjek epiforasi esa savol-javobning akustik yakunini ta’minlaydi.

Ingliz harakat qo‘shiqlarida ingliz tilidagi clap, tap, stamp fe’llari qisqa, bir bo‘g‘inli va harakatning akustik xususiyatiga yaqin birliklardir:

Clap your hands, clap your hands, Clap them just like me. Touch your shoulders, touch your shoulders, Touch them just like me. Tap your knees, tap your knees, Tap them just like me [5].

Clap so‘zidagi oxirgi [p] tovushi qo‘llarning keskin to‘qnashuvini, tapdagi [t] va [p] esa engil zarbning qisqa tugallanishini ifodalaydi. Fe’llarning takrori harakatning bir marta emas, bir necha marta bajarilishini belgilaydi.

Turkmancha çapak-çapak va inglizcha clap-clap o‘rtasida tipologik yaqinlik mavjud: a) ikkalasi ham chapak harakatini nomlaydi; b) takror harakat miqdorini ko‘rsatadi; v) portlovchi undoshlar zarbning akustik xususiyatini kuchaytiradi; g) so‘zning talaffuzi harakat bilan bir vaqtda amalga oshadi.

Farq shundaki, turkman çapak so‘zi ikki bo‘g‘inli bo‘lib, harakatga nisbatan kengroq ritmik oraliq beradi; inglizcha clap bir bo‘g‘inliligi sababli qisqa va keskin zarb hosil qiladi.

«I Have a Body» qo‘shig‘ida taqlidiy-harakat fe’llari ritmik o‘sish asosida takrorlanadi:

And I sniff, sniff here, sniff, sniff there, Sniff, sniff, sniff, sniff everywhere.

And I clap, clap here, Clap, clap there, Clap, clap, clap, clap everywhere.

And I stamp, stamp here, Stamp, stamp there, Stamp, stamp, stamp, stamp everywhere [6, 13-b.].

Sniff burun bilan hidlashni, clap qo‘l chapagini, stamp esa oyoqni erga do‘pillatishni ifodalaydi. Har bir fe’lning tovush tarkibi harakat xususiyatiga muvofiq: sniff - havoni qisqa tortish; clap - keskin qo‘l zarbi; stamp - og‘irroq oyoq zarbi.

Ikkilik takror harakatni boshlaydi, to‘rtlik takror esa uni kuchaytiradi: clap-clap - clap-clap-clap-clap; stamp-stamp - stamp-stamp-stamp-stamp.

Shu tariqa tovush takrori harakatning faqat mavjudligini emas, uning kuchayib borishini ham ifodalaydi.

Here - there - everywhere qatorida tovush va makon parallelligi mavjud. Harakat «bu er»dan «u er»ga, keyin «hamma joy»ga tarqaladi. Takroriy fe’llar bilan kengayib boruvchi makon birgalikda dinamik kompozitsiya hosil qiladi.

Qoraqalpoq, turkman va ingliz bolalar qo‘shiqlarida reduplikatsiya bir nechta umumiy vazifani bajaradi: a) harakat miqdorini belgilaydi; b) ijro sur’atini bir maromda saqlaydi; v) so‘zni eslab qolishni osonlashtiradi; g) talaffuz a’zolarini mashq qildiradi; d) jamoaviy ovozni muvofiqlashtiradi; e) harakat ovozini shartli ravishda qayta yaratadi.

Qoraqalpoqcha shıro’-shıroo’, turkmancha çapak-çapak va inglizcha clap-clap birliklari vazifaviy jihatdan yaqin. Biroq ularning akustik obrazi turlicha: birinchisi sirg‘alish va aylanishni, ikkinchi va uchinchisi esa zarbni ifodalaydi.

Shu asosda harakatli qo‘shiqlardagi tovush takrorlarini ikki guruhga ajratish mumkin: davomli harakatni ifodalovchi tovushlar: shırw-shırow; zarbli harakatni ifodalovchi tovushlar: çapak-çapak, clap-clap, stamp-stamp.

Davomli tovushlarda sirg‘aluvchi va titroq undoshlar, zarbli harakatlarda esa portlovchi undoshlar faollashadi.

«Arpa-túrpe»dagi túrpe-gúrpe-úrpe qatorlari bolaga so‘zning tovush tarkibi bilan erkin munosabatda bo‘lish imkonini beradi. Bunda bir fonemaning qo‘shilishi yoki tushirilishi natijasida yangi akustik shakl hosil bo‘ladi. So‘zning aniq lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra uning talaffuzi va ritmi muhimlashadi.

Bunday matnlar bolada: yaqin fonemalarni farqlash; tovush almashuvini sezish; tez talaffuz qilish; ritmni saqlash; yangi tovush birikmalarini yaratish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Turkman başam-baş, süýem-süýt hamda ingliz clap-tap-stamp qatorlarida ham tovush yaqinligi so‘zlarni xotirada guruhlash imkonini beradi. Demak, tovush uyg‘unligi estetik zavq bilan birga fonologik anglashning boshlang‘ich shaklini yuzaga keltiradi.

Uch an’anada tovush uyg‘unligining umumiy poetik qonuniyatlari quyidagilardan iborat: a) takroriy tovush harakatning davomiyligini belgilaydi; b) portlovchi undoshlar zarb harakatini kuchaytiradi; v) sirg‘aluvchi va titroq undoshlar aylanish yoki shovqinni ifodalaydi; g) paronimiya ma’nosi turlicha so‘zlarni bir kompozitsion qatorga birlashtiradi; d) fonemik almashuv bolaning diqqatini so‘zning tovush shakliga yo‘naltiradi; e) alliteratsiya matnni yodlashni engillashtiradi.

Milliy farqlar til tizimi va madaniy obrazlarda ko‘rinadi. Qoraqalpoq namunalarida qamchi va jamoaviy o‘yin harakatiga xos tovushlar, turkman qo‘shiqlarida chapak, barmoq, tayoq va to‘y mehnatiga oid birliklar, ingliz namunalarida esa tana harakatini bildiruvchi bir bo‘g‘inli buyruq fe’llari ustuvor.

Umuman olganda, qoraqalpoq, turkman va ingliz bolalar qo‘shiqlarida tovush uyg‘unligi harakat obrazini yaratish, ijro sur’atini belgilash va matnni eslab qolishga xizmat qiladi. Alliteratsiya, reduplikatsiya, paronimiya va tovushga taqlid harakatning akustik xususiyatlarini she’riy nutqda qayta ifodalaydi.

Qoraqalpoq shıro’-shıroo’ formulasi davomli aylanish va shildirashni, turkman çapak-çapak hamda ingliz clap-clap birliklari zarbli harakatni tovush vositasida gavdalantiradi. Shuning uchun bolalar qo‘shiqlarida fonika ma’nodan ajralgan bezak emas, balki so‘z, eshitish va harakatni birlashtiruvchi fonosemantik tizimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] S. M. Loyter, Poetika detskogo stixa v ee otnoshenii k detskomu folkloru. Petrozavodsk: Izd-vo PetrGU, 2005.

[2] Qaraqalpaq folklorı. 100 tomlıq, 88-100-tomlar. Nókis: Ilim, 2015.

[3] H. Goçmyradow, Türkmen halk döredijiligi: Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

[4] Hüwdi sanawaçlary. 5-b. https://www.kitaphana.net/book/2471

[5] “Clap Your Hands,” Follow Me, 2023. https://www.followme.ro.

[6] Leicestershire County Council, *Body* Awareness Rhymes: Early Years Resource. Leicestershire, UK, 2019, p. 13. https://parklandprimary.co.uk